

Лаас Наталія (Київ)

УДК 930.1=111:94(477) «II пол. 19»

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИВЧЕННЯ РАДЯНОЗНАВЧОЇ ТА УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ГУМАНІТАРНИМИ НАУКАМИ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті визначено основні етапи радянських досліджень у Великобританії, США та Канаді протягом другої половини ХХ ст. Окреслено вплив русистики та радянології на становлення та легітимацію української проблематики серед слов'янознавчих досліджень. Охарактеризовано особливості методологічного апарату, джерельної бази та інституційних осередків радянських та українських студій.

Ключові слова: українські студії, радянологія, русистика, англо-американська історіографія.

Ситуація у сучасній українській історіографії поки що складається у такий спосіб, що зовсім небагато вчених займаються історією історичної науки в зарубіжних країнах. Певним винятком з цього правила є польська та російська історіографії, передусім через географічну, історичну, культурну близькість цих держав до України, що підсилено знанням мов та доступністю наукової літератури для аналізу.

Розвиток історичної науки в інших країнах, на жаль, потрапляє в поле зору українських дослідників досить зрідка. Особливо дивно видається така ситуація щодо історіографії США, Великобританії, Канади, тобто тих країн, де склалася певна традиція вивчення україністики. Проте нині нам невідома жодна монографічна праця, у якій би розкривалися та узагальнювалися історія зарубіжної україністики, історія славістичних досліджень загалом, умови та фактори їх формування, інституційний, соціальний, інтелектуально-когнітивний та методологічний аспекти становлення українських студій в окремих зарубіжних країнах.

Не вповні вдовольняє науковий запит і та ціла низка вже існуючих фахових досліджень щодо розвитку української гуманітарної науки в діаспорі (українська зарубіжна, еміграційна, діаспорна історіографія¹), адже вони зосереджуються загалом на україномовних студіях як таких, що репрезентують неперервність поступу національної української історичної науки протягом всього ХХ ст. (сучасна «звична схема української історіографії» починається історико-літературними творами Київської Русі й через козацьке літописання, народницьку та державницьку школи, діяльність М. Грушевського продовжується в українській історичній науці на еміграції,

яка зберегла українську традицію історіописання для її триумфу в умовах незалежної України).

У сучасній українській історіографії образ західної україністики сформувався фактично лише на специфічному колі джерел — україномовних рефлексіях та саморефлексіях представників передусім українського еміграційного середовища. При специфічному «діаспорному» способі мислення — подавати кожну подію як грандіозне досягнення, що з психологічної точки зору в умовах іноетнічного середовища цілком зрозуміло, — це сприяло утвердженню дещо однобокого погляду на проблему. Пересічний український історик має цілу низку стереотипів щодо загального стану західної україністики²:

1) щодо масштабів роботи та значимості українознавства у колі інших славістичних дисциплін (ці масштаби є значно перебільшеними);

2) щодо кількості видрукованих наукових праць та їх якісного показника (побуває уявлення про існування цілих кладезів літератури щодо найрізноманітніших питань української історії);

3) щодо найновіших методологічних досягнень західної гуманітаристики, які буцімто використовують західні українознавці у своїх працях (насправді донедавна це була досить консервативна спільнота, особливо старшого покоління, орієнтована передусім на національний наратив. Певні зміни у бік запозичень нових теоретичних напрацювань спостерігаємо лише в останні десятиліття);

4) щодо позбавленості праць західних українознавців суб'єктивного складника, тобто про відповідність їхніх праць історичній істині (на нашу думку, за своїми концептуальними характеристиками вони просто більше пасували до новоствореної національної історії);

5) наділення досліджень західних українознавців функціями арбітражу у вирішенні спірних питань і безумовним авторитетом, що зумовлює загальнообов'язковість та престижність посилань на зарубіжну українознавчу літературу.

Зважаючи на побутуючі стереотипи та відсутність узагальнюючих досліджень з історії англо-американської історіографії та зарубіжної україністики, вважаємо за потрібне дати коротку загальну характеристику англомовної україністики зокрема та студій щодо Східної Європи/Росії/слов'янських народів загалом.

Початок славістичних (або слов'янознавчих) досліджень в Англії і США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі США, Канади та Великобританії займала маргінальне становище³. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, Радянського Союзу та країн Східної Європи, що опинилися у кремлівській орбіті, спостерігається з другої половини 1940-х рр.⁴. Цілком

зрозуміло, що основною причиною, яка викликала такий посилений інтерес до цього регіону, стала «холодна війна», яка характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим і соціальним протистоянням двох суперсистем — США та СРСР. В умовах постійної конфронтації з Радянським Союзом у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковій площині. Академічне вивчення природи комуністичного режиму, передумов його виникнення і встановлення, на думку американських політиків, мало віднайти ключ до його послаблення і знищення.

Уряди та громадськість західних країн очікували від наукових експертів швидких відповідей на поставлені запитання, проте несподівано з'ясувалося, що таких спеціалістів з російської проблематики у західних країнах обмаль. З кінця 1940-х рр. на розвиток слов'язнавчих досліджень почали виділяти значні державні кошти. Відтоді і до середини 1990-х рр. славістика/слов'язнавство (Slavic studies, в поодиноких випадках Slavonic studies), радянологія (Sovietology)⁵ та вивчення регіону Східної Європи (East European studies) постійно отримували чи не найбільші дотації від урядових установ, громадських та університетських фондів. Таким чином, слов'язнавство і передусім радянологія, які за традицією організації наукового життя в англо-американському середовищі вирізнялися за географічним фактором (т. зв. «area studies», «регіональні студії»), а відтак включали в себе вивчення історії, соціології, економіки, політики, права, мови та літератури регіону, стали одними з найрозвинутіших у англо-американському світі наукових спеціалізацій⁶.

Радянологія як наукова дисципліна у складі англо-американської гуманітаристики та соціальних наук другої половини ХХ ст. була дуже особливим і специфічним явищем. Мабуть, це один з найяскравіших прикладів у світовій історіографії, на якому можна вивчати класичну для істориків проблему суб'єктивності історичного дослідження. Адже саме у радянології вплив позанаукових чинників набрав такого масштабу, що деякі дослідники взагалі відмовляють розробкам англо-американських спеціалістів із радянської проблематики у науковому статусі. Сучасні науковці із західного академічного середовища всіляко уникають формального і неформального вжитку цього терміну на позначення вивчення СРСР як такого, що має відчутні негативні конотації і навіть напівобсценічний присмак.

З нашого погляду, така категоричність надмірна, адже не потрібно забувати, що функція радянології полягала таки в максимально правдивій, експертній оцінці СРСР. Істинної інформації потребував насамперед американський уряд — головний грошодавець цих досліджень, — щоб на їх основі вибудовувати стратегію взаємовідносин з Радянським Союзом. Така ситуація загалом утримувала більшість дослідників від свідомої фальси-

фікації даних і висновків. Інша справа, що під впливом цілої низки чинників, суб'єктивних та об'єктивних, судження радянологів справді були zdeформовані та викривлені.

До найочевиднішого суб'єктивного фактору належать загальносуспільні настрої у західному світі в умовах «холодної війни»⁷. Радянський Союз — утілення комунізму — сприймався як абсолютне зло, тоді як некомуністичні режими були втіленням добра, справедливого правління, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей, гідного способу життя. СРСР у всьому цьому був антиподом, відтак ніс у собі загрозу руйнації звичного оточуючого світу, що викликало у західних громадян природне бажання захистити, ізолювати себе від джерела небезпеки, найкраще — знищити його повністю.

Англо-американські радянологи також відчували подібні настрої. Ба більше, вони почувалися в авангарді боротьби з ворогом, адже від їхньої точності, фаховості та оперативності залежала здатність усієї системи західного світу швидко та адекватно реагувати на дії свого супротивника. Така психологія налаштувала радянологів на особливий спосіб мислення — вишукування передусім слабких сторін, протиріч в організації і функціонуванні соціалістичного суспільства; пошук можливих осередків внутрішнього опору в межах самої радянської системи; дослідження способів і механізмів індоктринації, упокорення і контролю за громадянами з боку верховної влади; вивчення політичної кон'юнктури у вищих ешелонах влади Радянського Союзу (т. зв. кремлінологія) тощо.

Радянологія відчувала на собі й політичний тиск як з боку урядових кіл Заходу, так і, як це не дивно, з боку Радянського Союзу. Останній у непрямий спосіб впливав на тематичні та джерелознавчі аспекти дослідження шляхом політики надання віз, допуску до архівів і бібліотек. Дуже показовим у цьому сенсі є випадок з відомим американським українознавцем Джеймсом Мейсом, який не отримав дозволу в'їхати у Радянський Союз зважаючи на неугоду радянському керівництву українську тематику його досліджень⁸.

Об'єктивним чинником неповноти і навіть хибності радянологічних досліджень був надзвичайно обмежений доступ їх творців до джерельної бази передусім через цілком зрозумілу відмову радянського керівництва у такому доступі⁹ (один з радянологів критично та дотепно порівнював радянологію з вивченням давніх цивілізацій з огляду на подібний стан їх джерел¹⁰). Отже, окрім архіву Троцького, смоленського архіву та деяких ін.¹¹, англо-американські дослідники загалом користувалися опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів були офіційні усні та опубліковані заяви радянського вищого керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публі-

цистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, соціологічні опитування емігрантів з Радянського Союзу (йдеться про два великі проекти, зумовлені міграціями та переміщенням осіб унаслідок подій Другої світової війни і масовим виїздом із СРСР євреїв у 1970-х рр., — «Harvard Refugee Interview Project» у 1950–1951 рр. та «Soviet Interview Project» у 1983 р.¹²), враження від перебування у СРСР нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. З цього переліку стає зрозумілим, наскільки викривлена картина реалій соціалістичного устрою мала постати в уяві навіть найоб'єктивнішого радянолога, якщо він керувався у своїх висновках такими специфічно орієнтованими джерелами.

Обмеженість доступної джерельної бази спровокувала в англо-американській радянології становище, коли джерела диктували радянологам тему та методологію наукового дослідження, обмежували їхні зусилля у рамках передусім політичної історії і так би мовити «гіперкритики джерел» (коли дослідники були схильні більше вірити прямо протилежному від того, що стверджувалося офіційними радянськими документами, та водночас майже сліпо довіряти інформації, отриманій в обхід офіційних каналів).

Інституційно славістичні та радянологічні дослідження розвивалися у формі наукових досліджень кафедр і департаментів (відділень) та науково-дослідницьких центрів у межах університетів. Кількість таких центрів була досить велика, мало не при кожному значному університеті. Традиційно найрозвинутішими славістичні дослідження були у трьох американських університетах — Гарвардському, Колумбійському та Каліфорнійському (Берклі), кафедри російської мови при яких були відкриті вже на початку ХХ ст. Після революції у Росії у 1917 р. при Стенфордському університеті утворено перший спеціалізований центр — Гуверівський інститут війни, революції і миру, що згодом накопичив надзвичайну кількість фактичного матеріалу з історії Росії і СРСР. Однак найінтенсивніше процес утворення спеціалізованих кафедр і центрів з русистики, слов'янознавства та радянології відбувався у перші повоєнні роки. Саме тоді виникли найзначніші осередки вивчення славістики в англо-американській гуманітаристиці — Російський інститут (нині — Інститут Гарімана) Колумбійського університету (1946), Російський дослідницький центр Гарвардського університету (1948), центри слов'янських та східноєвропейських досліджень двох каліфорнійських університетів у Берклі та Лос-Анджелесі, університетів Індіани та Мічігана (1950-ті)¹³. У Великобританії слов'янознавчі центри у цей час виникли у Глазго, Бірмінгемі, Оксфорді, традиції вивчення славістики вже мала Школа слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету. Протягом другої половини ХХ ст. подібні центри з'являються в університеті Джорджтаун, університеті Джорджа Вашинг-

тона, Стенфордському університеті, університеті Ілінойсу, університеті Пітсбургу тощо¹⁴.

Велике значення у слов'язознавчих дослідженнях відіграла фахова періодика, розквіт якої припав на другу половину ХХ ст. Серед провідних фахових часописів з історії Росії, Радянського Союзу, Східної Європи згадаємо наступні: «The Russian Review» (британський журнал виходив у 1912–1914 рр., американський — з 1941 р.)¹⁵; «Slavic and East European Review» (британський журнал 1922–1941 рр.; у 1941–1945 рр. у зв'язку з війною виходив у США, з 1945 р. американський варіант продовжував виходити в США під назвою «The American Slavic and East European Review», з 1961 р. змінив назву на «Slavic Review»¹⁶); «Soviet Studies» (британський журнал 1949–1991 рр., з 1993 р. виходить під назвою «Europe-Asia Studies»); «The Russian History»; «Kritika» (оригінальний гарвардський проект та «нова серія» з 2000 р.)¹⁷; «Canadian Slavonic Papers» (канадський журнал, з 1965 р.); «Nationalities Papers»; «Communist Affairs» (американський журнал, з 1962 р.); «Problems of Communism» (з 1952 р., нині «Problems of Post-Communism»); «Survey» (до 1962 р. «Soviet Survey»); «Studies in Comparative Communism»; «Oxford Slavonic Papers»¹⁸; «Solanus» (британський журнал, 1966–1986 рр.); «Australian Slavonic and East European Studies»; «East European Politics and Societies»; «East European Quarterly»; «Journal of Communism Studies and Transition Politics»; «Journal of Cold War Studies»; «Slavonic and East European Review» тощо.

З ідейної точки зору англо-американська славістика та радянологія сформувалися під впливом кількох факторів. На нашу думку, визначальні позиції серед них займала політична еміграція з Радянського Союзу та країн Східної Європи. З революційної Росії виїхало чимало осіб, багато з яких були представниками інтелектуальних професій — професори, викладачі, науковці, філософи, письменники тощо. До Другої світової війни їхні експертні знання з російської і регіональної східноєвропейської царини не мали на Заході значного суспільного попиту, хоча частина з них отримала місця на кафедрах провідних американських університетів ще у 1920–1930-х рр.

Ситуація суттєво змінилася з початком «холодної війни». Власне англо-американські інтелектуали не були спроможні задовольнити тогочасну нагальну потребу в спеціалістах-слов'язознавцях. Відтак, на певний час на перші позиції вийшли російські емігранти, котрі передусім взяли на себе функцію виховання нового покоління експертів-радянознавців, слов'язознавців і русистів, — Г. Вернадський, М. Карповіч, М. Ростовцев, Л. Страховський, Д. Святополк-Мірській, М. Трофімов, М. Флорінський та ін.¹⁹. Саме від своїх російських учителів перші повоєнні радянознавці перейняли не лише концептуальне, методологічне та термінологічне бачення усього регіону, а й певні національні та культурні стереотипи сприйняття росій-

ськими вченими своєї історії — як історії Російської імперії — та інших народів, з якими вони цю історію поділяли. Саме інсталювання російської інтелектуальної традиції у наукові практики англо-американської історіографії в умовах кризової трансформації наукового середовища повоєнного західного світу зумовило домінування у дискурсі англо-американської історичної науки кількох типових стереотипів. Перший з них, найочевидніший для незахідного читача і найкритикованіший у подальших дослідженнях, — це ототожнення Радянського Союзу з Росією, синонімічне прирівнення Російської імперії до держави російського народу, що значною мірою спровокувало нівелювання вивчення інших національностей СРСР.

На теоретичному та методологічному рівні протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст. у англо-американській історіографії сформувалося кілька наукових концепцій щодо Радянського Союзу — тоталітаристська, ревізійністська, транзитологія, постколоніальна теорія та імперська перспектива, культурні студії СРСР та ін.

Перша з них — тоталітарна перспектива — найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 1940-х — середини 1960-х рр., з частковою реабілітацією у кінці 1980-х рр.²⁰. Теоретиками цього напрямку стали Ханна Арендт з її працею «Джерела тоталітаризму»²¹, Карл Фрідріх і Збігнев Бжезінський — «Тоталітарна диктатура та автократія». Найвідомішими послідовниками були радянологи Дж. Кенан, В. Лакер, М. Малія, Р. Пайпс, А. Улам, Л. Шапіро та ін. Тоталітаризм як політична теорія розроблена К. Фрідріхом і З. Бжезінським у середині 1950-х рр. у їхній праці «Тоталітарна диктатура і автократія». К. Фрідріх проголосив, що в основу свого дослідження поклав «морфологічний» підхід. За ним він виділяв шість ознак тоталітаризму як суспільного і політичного устрою, що утворюють т. зв. «тоталітарний синдром». Серед перерахованих ознак були офіційна монополюсна ідеологія; панівна і єдина масова партія; терористичний поліцейський контроль; монополія на засоби масової інформації; монополія на зброю; централізоване планування та управління економікою. Втім, засадничу роль відігравала таки моноідеологія. Головною інтенцією концепції К. Фрідріха та З. Бжезінського було показати принципову інаковість тоталітаризму в порівнянні із західними ліберальними режимами.

Теорія тоталітаризму швидко здобула собі прихильність серед західних радянологів і стала визначальною концепцією для будь-якого тогочасного дослідження Радянського Союзу. У межах тоталітарної теорії поширення здобули дослідження з політичної історії, зокрема сформувалася ціла когорта т. зв. «кремленологів», головним об'єктом дослідження яких став процес прийняття політичних рішень на найвищому рівні в СРСР з його головними дійовими особами, формальними та неформальними процедурними характеристиками та факторами впливу на перевагу того чи іншого рішення.

Другий методологічний напрям — ревізіонізм — сформувався на противагу попередній тоталітаристській концепції і користувався попитом у середині 1960-х — середині 1980-х рр. Головними його представниками були Е. Актон, Е. Кар, С. Коен, М. Левін, А. Рабінович, Р. Суні, Ш. Фітцпатрик та ін. Ревізіонізм представляло нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії Радянського Союзу, передусім її розумінням радянського суспільства як статичного та незмінного протягом довгого історичного періоду, а також заангажованістю попереднього покоління дослідників обставинами «холодної війни»²². Дослідники звернули увагу, що Радянський Союз — це зовсім не статична система, навпаки, вона здатна до змін та еволюції у політичній, соціальній і культурній сферах. Особливо очевидним це стало щодо постсталінського періоду, для вивчення якого тоталітарна теорія абсолютно не надавалася.

Іншим об'єктом критики ревізіоністів стала переважаюча у працях представників тоталітарної школи політична проблематика. Натомість було запропоновано зосередитися на соціальних процесах та динаміці радянського суспільства²³. Втім навіть при вивченні політичної історії ревізіоністи послуговувалися цілою низкою різних концепцій і теорій, які акцентували увагу насамперед на динамічному аспекті проблеми, — «конфліктна модель», теорія «груп інтересів» тощо. Основною відмінністю у методологічній царині між тоталітарною та ревізіоністською школами було питання унікальності радянського суспільства. Якщо тоталітаристи розглядали Радянський Союз як виняток, особливий та унікальний тип соціального устрою, то ревізіоністи вважали, що між СРСР і західними демократіями можна знайти спільні риси, отже щодо радянського суспільства можна застосувати певні емпіричні методи та теорії, які початково використовувалися для західних країн (особливо захоплювалися тогочасні науковці теоріями модернізації та ідеєю поступової конвергенції радянського та західного демократичного способу життя). Це дало можливість суттєво розширити методологічний арсенал радянознавчих досліджень.

Поперемінне домінування то тоталітарного, то ревізіоністського підходів у англо-американській історіографії історії Радянського Союзу продовжувалося протягом усієї другої половини ХХ ст. Певні зміни відбулися лише з розпадом Радянського Союзу, який сам собою взагалі поставив питання правомірності існування радянології як наукової дисципліни, котра начебто не виконала свого призначення, не передбачивши розпад комуністичної системи. Дослідники змушені були по-новому переглянути всі попередні теоретичні та методологічні постулати щодо історії Радянського Союзу, що ініціювало цілком осібний етап у розвитку англо-американського слов'янознавства.

В. Петровський, наприклад, відзначав наступні тенденції у розвитку англо-американської історіографії 1990-х рр.:

1) увага змістилася до політичних і національних питань; соціальна історія змінилася культурною; на перший план вийшли проблеми ідентичності, мови, ментальності, соціальних ритуалів і практик, побутова історія;

2) актуалізувалося питання спадкоємності Російської імперії та радянської держави;

3) активізувалися дискусії з приводу того, чи був СРСР імперією, і якщо так, то з якими характеристиками, і чи можна в такому разі вважати Україну колонією;

4) спостерігався бум теми сталінізму як ключової для осмислення всієї історії СРСР;

5) посилилася увага до національних відносин у СРСР²⁴.

Загалом, у 1990–2000-х рр. в осмисленні радянської історії побутувало кілька методологічних підходів: транзитологія, постколоніальні студії, імперська перспектива. Популярністю стали користувалися також культурна історія, історія повсякденності, історія пам'яті, вивчення «сталінської суб'єктивності» тощо.

У цілому комплексі теорій, об'єднаних під загальною назвою транзитологія, увага зосереджувалася на трансформації соціальних і політичних процесів у країнах колишнього соцтабору²⁵. Втім, історія СРСР тут не набула самостійного значення, а слугувала лише «стартовим майданчиком» для подальших міркувань про сучасність. Основна ідея транзитологів полягала в тому, що перехід пострадянських держав від тоталітарного минулого до демократії західного зразка неминучий, хоча в процесі цього держави перебувають у певному перехідному стані. Загалом, особливість цієї групи концепцій у тому, що вони ґрунтувалися на політологічних і соціологічних дослідженнях сучасного їм пострадянського суспільства. Це формувало відповідний «політично-кон'юнктурний» погляд, що більшою мірою базувався на бажаному для західних дослідників результаті «навернення» пострадянських країн у західну демократію, аніж на реальних фактах. З часом дослідники, звичайно, усвідомили хибність власних сподівань, відтак виникли ідеї про пострадянський простір як «сіру зону», розвиток якого може рухатися у різних напрямках — демократія, авторитаризм, або залишатися у перехідному стані — т. зв. віртуальна демократія, вимушений плюралізм, керована демократія тощо.

Інший методологічний напрям досліджень — постколоніальні студії. Теорія постколоніального розвитку — одна з провідних концепцій у гуманітарній науці останніх десятиліть. Початок їй поклали дослідження Едварда Саїда, зокрема публікація його книжки «Орієнталізм» (1978)²⁶.

Хоча в «класичній» постколоніальній теорії йдеться про колишні неєвропейські колонії великих європейських імперій, нині робляться спроби розширити цю теорію на дослідження будь-яких взаємовідносин, що будуються за типом метрополія — залежна територія, не концентруючись лише на європейських імперіях. Головну увагу прихильники цього підходу звертають на особливості розвитку колишніх колоній, що у контексті історії Радянського Союзу знову, як і в попередньому випадку, повертає нас до постсоціалістичного суспільства²⁷.

Врешті, прихильники імперської перспективи чи не єдині, хто зосереджується на історичних аспектах, адже вони роблять спробу осмислити досвід Росії як тотально імперської структури²⁸. До цього часу термін «імперія» мав лише негативну конотацію: державні утворення, що ним означувалися, сприймалися як завойовницькі, агресивні, недемократичні тощо (наприклад, рейгановий вираз «імперія зла» щодо СРСР). Здавалося, що розпад СРСР лише підтвердив думку про нестійкість багатонаціональних утворень, але викликані ним дослідження «нового націоналізму» поставили під сумнів попередню безумовну легітимність і самоочевидність принципу «національної держави». Відтак, дослідники позиціонують вживання терміну «імперія» лише як конструктивної аналітичної категорії²⁹. Однак у більшості сучасних «імперіологічних» дослідженнях звертається увага на період Російської імперії, коли статус Росії як імперії очевидний. Проблема ж імперського характеру Радянського Союзу досі викликає численні дискусії та обговорення³⁰, хоча в сучасній англо-американській історіографії щороку більшає праць, засадничим принципом яких є означування Радянського Союзу як імперії («імперія позитивної дискримінації» Тері Мартіна, «імперія націй» Френсін Гірш, «імперіалізм як вища стадія соціалізму» Юрія Сльозкіна, «імперія пам'яті» Сергія Єкельчика тощо³¹).

Найбільші методологічні зміни в англо-американській радянології відбулися завдяки «культурному повороту» у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства провідні фахівці у галузі вважають основним у сучасній історіографії. Прихильники такого підходу схильні трактувати СРСР особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Розглянемо тепер, яким же чином у науково-інтелектуальний простір англо-американської історіографії потрапила українська проблематика.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англо-американської гуманітаристики середини ХХ ст.

було ще менш ясним, ніж знання про самих росіян. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянських досліджень з їхньою великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню ситуації з нетитульними, недержавними націями та народами регіону.

Нівелювання національної проблематики посилювалося також через особливості інтелектуальної та соціальної ситуації у середовищі української діаспори, яка б могла, як можна припустити, у такий же спосіб вплинути на англо-американські дослідження, як це вдалося зробити російським еміграційним ученим. Однак, порівняно зі своїми російськими візаві, які оселилися в Америці ще в довоєнний час, основні сили українських діаспорних учених у міжвоєнний період перебували в Центральній-Східній Європі. Навіть після закінчення війни пройшло кілька років, що означаються як «таборовий період», аж поки українські дослідники разом з частиною заснованих ними наукових установ перебралися до Північної Америки — Сполучених Штатів та Канади³². Зважаючи ще й на адаптаційний період у нових країнах, українці фактично втратили час, коли спеціалісти-слов'янознавці були найзатребуванішими в англо-американській історіографії.

Проте й самі українці не поспішали включатися до системи англо-американської науки, вбачаючи своє завдання не в інтеграції до міжнародного наукового простору, а в збереженні чистоти наукової, мовної (!) та інтелектуальної традиції українських суспільствознавчих наук³³. Складається враження, що українські наукові емігранти з відновленими чи новопосталими — Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук в Америці та Канаді тощо³⁴ — діяли у ізольованому науково-інтелектуальному просторі, що не перетинався з англословянською славістикою, яка саме знаходилася у процесі свого соціально-інституційного та теоретично-методологічного становлення.

Більше того, ставлення представників англо-американської історіографії до українського еміграційного середовища було вкрай обережним. Тут до вже згаданого свідомого ізоляціонізму українців додався ще й фактор заплямованої зв'язками з німецькими нацистами репутації українського націоналістичного руху, представниками чи прихильниками якого були начебто всі українські емігранти. Окремі особи як з одного, так і з іншого наукових кіл, що намагалися встановити контакти з іншою стороною (наприклад, К. Менінг та Ф. Мозлі від західних учених чи Ю. Луцький від українців), серед своїх вважалися маргіналами і ледь не зрадниками — чи то наукової об'єктивності ліберального світу, чи то українського культурного спадку³⁵.

Зміни в англо-американському науковому середовищі, які й започаткували власне англословянську україністику (Ukrainian studies³⁶) як науково

легітимну дисципліну, припадають на другу половину 1960-х рр. Визначальним їх фактором став прихід у науку нового покоління вчених українського походження³⁷. Саме у цьому середовищі зародилася ідея відсепарувати інтелектуально та інституційно українознавчу проблематику від російських студій, причому зробити це у спосіб прийнятний і легітимний в очах західної наукової спільноти³⁸.

Як результат реалізації на практиці цього проекту в англо-американській освітньо-науковій системі постали такі інституції, як кафедра української історії, заснована у 1968 р. (очільники — Омелян Пріцак, Роман Шпорлюк, Сергій Плохій), кафедра української літератури і кафедра мовознавства з 1973 р. (на першій працював Григорій Грабович, на другій — Майкл Флаєр) у Гарвардському університеті, Український науковий інститут Гарвардського університету (США), заснований зусиллями Омеляна Пріцака 1973 р.³⁹. Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Канада) постав у 1976 р. завдяки активності Манолія Лупула та Петра Саварина⁴⁰. До цього слід згадати також кафедру українських студій при Торонтському університеті, засновану на початку 1980-х рр., професором якої був Пол Магочій; кафедру української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті (1989)⁴¹; кафедру українських студій Оттавського університету (1993) тощо. Було засновано періодичні органи нового типу — «Harvard Ukrainian Studies»⁴² та «Journal of Ukrainian Studies», що суттєво підважили існуючу до того англomовну українознавчу періодику — «The Ukrainian Quarterly» та «The Ukrainian Review», останній вирізнявся відверто пронаціоналістичною орієнтацією.

Головною метою новозаснованих інституцій разом з усією інфраструктурою було включення їх до англomовної історичної науки, відтак вони притримувалися таких принципів, як переважаюча англomовність у мовно-комунікативній сфері⁴³, підкреслена об'єктивність наукових досліджень та відсепарування історії України від решти історій. Два останні принципи зумовили орієнтацію переважно на середньовічну, ранньомодерну та модерну історію й уникнення досліджень нещодавнього минулого, пов'язаного з історією СРСР. Це дозволяло оминати небажані закиди у англо-американському науковому середовищі щодо пронаціоналістичної позиції, водночас дозволяло поширити хронологічно історію власне України на більш ранні часи. Внаслідок цього англо-американські українознавчі наукові інституції опанували період української історії до початку ХХ ст., тоді як історія України ХХ ст. продовжувала перебувати у складі радянології.

Остання за масштабами свого розвитку в англо-американській науці далеко перевищувала скромні зусилля західних українознавців, однак зосереджувалася переважно на Радянському Союзі загалом, не занадто виокремлюючи й толеруючи національні історії. До того ж радянологи у

методологічній та термінологічній площині часто ототожнювали СРСР лише з Росією, вважали їх чи не синонімічними термінами щодо однієї й тієї ж держави, дарма, що формально Росія були лише однією з п'ятнадцяти республік у складі федерації. Це виявлялося, зокрема, у тому, що англо-американські дослідники часто оперували даними щодо російської території, а висновки, отримані на їх основі, поширювали на весь СРСР. Чи, наприклад, у вживанні окремих термінів, коли росіян називали «титульною національністю», а всі інші нації та етноси — «національними меншинами», хоча українців, приміром, можна вважати титульною нацією у межах радянської України.

Такі загалом поширені методологічні викривлення дали підстави деяким зарубіжним вченим критикувати англо-американську історіографію за спрощений підхід до національної проблематики в межах Радянського Союзу та нівелювання національно орієнтованих досліджень, зокрема й україністики⁴⁴. З такою критикою можна погодитися. Від себе лише додамо, що, попри примітивоване ставлення англо-американських дослідників до національної проблематики, національна та етнічна призма були єдиними, крізь які неросійські національності у складі СРСР взагалі оприявнювалися як окремішня цілісність, тоді як при політичному, економічному, соціальному підході національна тематика виступала лише як локальна варіація на російській реальності.

Узагальнюючи, окреслимо кілька варіантів сприйняття України англо-американськими радянознавцями другої половини ХХ — початку ХХІ ст.:

1) Українці як одна з багатьох національностей Радянського Союзу, щодо яких застосовувався термін «неросійські народи СРСР». Відповідно основний контекст таких досліджень — статус Росії, російської нації, російської мови у СРСР, політика русифікація і процес взаємовідносин/протистояння російської та інших національностей. Звичайно, українці сприймалися як нація, що входить до складу СРСР, але акцент таких праць швидше не на ототожненні українців та росіян, а на їх відмінностях, на етнічних особливостях кожного з народів, і, відповідно, на особливостях національної політики вищого керівництва щодо неросійських національностей;

2) Україна як адміністративна одиниця Радянського Союзу, що має статус республіки. Найчастіше такий образ зустрічається в працях, котрі досліджують особливості управління в СРСР, його адміністративно-територіальний устрій, процес прийняття рішень, функціонування бюрократичного апарату тощо. У даному випадку Україна сприймається менше як структура, більше як результат рішень радянського керівництва з метою ефективнішого державного управління;

3) Україна як географічний регіон, населений не лише етнічними українцями, а й представниками інших етнічних груп, що вже є органічною

частиною цього регіону в силу різних історичних обставин. Україна сприймається так в історії єврейства Радянського Союзу, а також історії кримських татар, німців та інших етнічних груп;

4) Україна як реально чи потенційно незалежна держава. Самостійна українська держава існувала в 1917–1920 рр., однак пізніше, як відомо, була включена до складу Радянського Союзу. Особливо цікавив англо-американську історіографію проект незалежності України в інтелектуальній думці українських діячів, передусім українських націоналістів;

5) Україна як спірна територія. Такий образ сприйняття характерний для праць, де вивчається геополітичне становище Східної Європи, міжнародні стосунки СРСР з державами, що межують з українськими землями, особливо у вирішенні питань кордонів, обміну населенням тощо. Цей контекст присутній і в працях, які стосуються історії окремих регіонів України, передусім Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, котрі свого часу знаходилися у складі різних держав.

На сучасному етапі певне право на самостійність в англо-американській історіографії здобули лише такі періоди історії України, як ранньомодерний (який власне ставить питання появи українців як модерної нації) і пострадянський (коли для зарубіжного дослідника Україна з'явилася на політичній карті світу). Радянський період української історії все ще продовжує перебувати в ширшому інтелектуальному просторі вивчення Радянського Союзу загалом.

В статье определены основные этапы советологических исследований в Великобритании, США и Канаде на протяжении второй половины XX в. Рассмотрено влияние русистики и советологии на становление и легитимацию украинской проблематики в среде славяноведения. Характеризированы особенности методологического аппарата, источниковедческой базы и институциональных центров советологических и украиноведческих студий.

Ключевые слова: украинские студии, советология, русистика, англо-американская историография.

The main stages of establishment of Soviet studies in Great Britain, the US and Canada during the second half of the XXth century are distinguished. The influence of Russian studies and Sovietology on the development and legitimization of the Ukrainian aspects and problems among Slavic studies is analyzed. The peculiarities of the methodological apparatus, the source basis, and institutional centers of Soviet and Ukrainian studies are characterized.

Key words: Ukrainian studies, Sovietology, Russian studies, Anglo-American historiography.

¹ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. — 2006. — № 2. — С. 255; Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991). — Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010; Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. — 2005. — Вип. 1. — С. 333–357.

² Причинами виникнення цих стереотипів слід вважати малообізнаність українських істориків із науково-культурними реаліями західних країн. Наприклад, Богдан Медвідський відзначав непорозуміння, які виникають між українськими та англо-американськими дослідниками щодо терміну «кафедра», «катедра», яким у пострадянському та західному науковому світі означаються зовсім різні способи організації наукового життя: Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич. — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 40–41.

³ Докладніше про перші кроки зарубіжної славістики/слов'язознавства див.: Ornstein J. Slavic and East-European studies: Their development and status in the Western hemisphere. — Washington: US Department of agriculture, Graduate school, 1957.

⁴ Ширше про становлення радянології у перші повоєнні роки див.: Меньковский В. И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 33–48.

⁵ Про виникнення терміну «радянологія», його хронологічне, географічне та предметне наповнення докладніше див.: Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 11–21.

⁶ Американские советологи: Справочник / Сост. Я.А. Блинкин. — М.: АН СССР, ИНИОН, 1990.

⁷ Проблему психологічних концептів і стереотипів сприйняття Росії та Радянського Союзу пересічним американським дослідником порушила сучасна російська дослідниця Єлена Лаптева: Лаптева Е. Американское россиеведение 1970–2000 гг.: Характерные черты социокультурных исследований. Автореферат дис... д. и. н. — Тюмень, 2005. — С. 35.

⁸ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...». — К.: Українська прес-група, 2008. — С. 12. Про необхідність «правильно» сформулювати тему дослідження, аби отримати дозвіл в'їзду до СРСР, згадували й інші колишні радянологи, зокрема, й під час особистого спілкування з авторкою цієї статті.

⁹ Перша радянсько-американська угода про культурний обмін була підписана 1958 року.

¹⁰ Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 41.

¹¹ Архів Троцького — це більша частина особистих паперів і матеріалів Льва Троцького, створених головним чином в еміграції, описаний та зберігається в бібліотеці Гарвардського університету (США). «Смоленський архів» — документи Смоленського обкому ВКП(б), захоплені під час Другої світової війни німцями, згодом потрапили до Національного архіву США, а 2002 р. були повернуті в Росію і зараз зберігаються у Смоленському державному архіві (див.: Гримстед П.К. Зарубежная архивная россика и советика. Происхождение документов или их отношение к истории России (СССР), потребность в описании и библиографии // Отечественные архивы. — 1993. — № 1. — С. 20–53; Шепелев В.Н. Новые факты о судьбе документов

«Смоленского архива» (по материалам РЦХИ ДНИ) // Проблемы зарубежной архивной россики: Сб. ст. — М.: Информац.-издат. агенство «Русский мир», 1997. — С. 124–133).

¹² Berliner J. The Harvard Project and the Soviet interview project // Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in sovietology / eds. by F. Fleron, E. Hoffmann. — Boulder et al.: Westview Press, 1993. — P. 177–182.

¹³ Краснов И.М. Изучение истории СССР в США: некоторые цифры и факты // История СССР. — 1964. — № 6. — С. 167–169.

¹⁴ Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 34, 204–287.

¹⁵ Левина Е. Проблемы российской истории на страницах журнала «Russian Review» (США) // Отечественная история. — 1998. — № 2. — С. 143–148.

¹⁶ Илюхина Р.М. Вопросы истории советского общества на страницах американского журнала «The American Slavic and East European Review» (1941–1961 гг.) // История СССР. — 1962. — № 3. — С. 179–191.

¹⁷ Блинкин Я.А. «Kritika» — американский журнал по истории СССР // Вопросы истории. — 1983. — № 4. — С. 162–168.

¹⁸ Кузьмина В.Д., Хорошкевич А.Л. Вопросы истории СССР в «Оксфордских славянских записках» (1950–1957, тт. 1–7) // История СССР. — 1958. — № 1. — С. 202–213.

¹⁹ Див., наприклад: Болховитинов Н.Н. Русские ученые-эмигранты (Г.В. Вернадский, М.М. Карпович, М.Т. Флоринский) и становление русистики в США. — М.: РОССПЭН, 2005.

²⁰ Schapiro L. The concept of totalitarianism // Survey. — 1969. — no. 73, Autumn. — P. 93–115; Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 172–190; Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 pp. / Пер. з іт. М. Прокопович. — К.: В-цтво Соломії Павличко «Основи», 2005. — С. 71–97; Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 48–77.

²¹ Укр. переклад: Арндт Х. Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і літера, 2005. — 584 с.

²² Fukuyama F. The modernizing imperative: The USSR as an ordinary country // The National Interest. — 1993. — Vol. 31, Spring. — P. 10–18; Fitzpatrick S. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. — 2008. — Vol. 67. — № 3. — P. 682–704.

²³ Fitzpatrick S. New perspectives on Stalinism // Russian Review. — 1986. — Vol. 45. — № 4. — P. 357–373.

²⁴ Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 pp.). — Харків: Майдан, 2003. — С. 144–164. Див. також: Лаптева Е. Некоторые характерные тенденции в развитии американского русиеведения 1990-х годов // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 159–169.

²⁵ Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 46–51.

²⁶ Укр. переклад: Саїд Е. Орієнталізм. — К.: В-цтво Соломії Павличко «Основи», 2001.

²⁷ Докладніше див., наприклад: Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690; From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a postcolonial perspective / Ed. by J. Korek. — Södertörns: Södertörns högskola, 2007; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. — 2004. — № 1. — P. 391–404; Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // *Україна Модерна*. — К.; Львів: Критика, 2005. — Чис. 9. — С. 237–248; Саїд Е. Культура й імперіялізм. — К.: Критика, 2007; Шкандрій М. Постколоніальний складник дискурсу України // *Критика*. — 2006. — Чис. 1–2; Dyogot E. How to qualify for postcolonial discourse // *Ab imperio*. — 2002. — no. 2. — P. 547–550; Dikovitskaya M. Does Russia qualify for postcolonial discourse? A response to Ekaterina Dyogot's article // *Ab imperio*. — 2002. — no. 2. — P. 551–557.

²⁸ Семенов А. Чем был Советский Союз и что означает его распад: дискуссии западных историков // *Неприкосновенный запас*. — 2001/2002. — № 6. — С. 26–32; Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала *Ab Imperio*) / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семёнова. — Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004; Baron N. New spatial histories of Twentieth century Russia and the Soviet Union: Surveying the landscape // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 2007. — Bd. 55, H. 3. — S. 374–400; Breyfogle N. Enduring Imperium: Russia/Soviet Union/Eurasia as multiethnic, multiconfessional space // *Ab imperio*. — 2008. — no. 1. — P. 75–129; Suny R.G. Studying empires // *Ab imperio*. — 2008. — no. 1. — P. 205–213.

²⁹ Новая имперская история постсоветского пространства. — С. 7–29.

³⁰ Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as imperial polities // *Journal of Contemporary History*. — 1995. — Vol. 30, no. 4. — P. 607–635; Beissinger M. Soviet Empire as «Family Resemblance» // *Slavic Review*. — 2006. — Vol. 65, no. 2. — P. 294–303 та ін.

³¹ Martin T. The affirmative action empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1938. — Ithaca; New York; London: Cornell University Press, 2001; Hirsh F. Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2005; Slezkine Y. Imperialism as the highest stage of socialism // *Russian Review*. — 2000. — Vol. 59, April. — P. 227–234; Yekelchik S. Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. — Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004. Деякі з цих праць уже маємо можливість прочитати в перекладі на українську мову: Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008; Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). — К.: Критика, 2012.

³² Про «таборовий період» в історії української науки докладніше див.: Wynar L. Ukrainian scholarship in exile: The DP period, 1945–1952 // *Ethnic Forum*. — 1988. — Vol. 8, no. 1. — P. 40–72.

³³ Щоправда Олексій Ясь, досліджуючи дискусії в українському еміграційному середовищі щодо майбутнього діаспорної науки, стверджує про існування т. зв. модерністів (О. Домбровський, І. Лисяк-Рудницький), які виступали за найшвидшу інтеграцію до західного наукового середовища (Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // *Ейдос*. — 2005. — Вип. 1. — С. 347). Проте на практиці перемогла традиціональсько-консервативна тенденція.

³⁴ Даревич Ю. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Вип. 5. — Острог; Торонто; Нью-Йорк: Національний університет «Острозька академія», Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Українське історичне товариство, 2005. — С. 73–80; Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 163–173; Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. — 1995. — № 1/4. — С. 73–81.

³⁵ Див. з цього приводу спогади Юрія Луцького: Луцький Ю. На перехресті. — Луцьк: Ініціал, 1999, а також Reshetar J. S. Jr. *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 338.

³⁶ На думку українського історика Я. Дашкевича, між поняттями «українознавство» та «україністика» існує принципова різниця, що походить від дискримінаційно-меншовартісних конотацій, які приховує в собі перший з них (докладніше див.: Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. — Львів: Міжнародна асоціація україністів, Академія наук України, 1994. — С. 3–8). Американський літературознавець Г. Грабович на позначення «Ukrainian studies» послідовно вживає «україністика» (див.: Grabowicz G. *Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 682). Втім, нам ближче позиція Я. Ісаєвича, який вважав обидва терміни синонімічними й однаково придатними як переклад «Ukrainian studies». На підтвердження своєї оцінки він наводить ситуацію в Росії, де початкова різниця між «слов'янознавством» і «славістикою» практично нівельована (див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Міжнародна асоціація україністів, 1996. — С. 303–304).

³⁷ Суттєві відмінності між старшим поколінням українських вчених та новою генерацією наводить Джон Армстронг, використовуючи для групування саме освітній фактор. Див, наприклад: Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism.* — 3rd ed. — Englewood, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1990. — P. 236.

³⁸ Див. публікації публічних обговорень та круглих столів щодо проблеми інституційного та когнітивного розвитку українознавства в системі англо-американської науки: *Problems of terminology and periodization in the teaching of Ukrainian history // Rethinking Ukrainian history / Ed. by I.L. Rudnytsky with the assistance of J.-P. Himka.* — Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1981. — P. 234–268; *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 337–355.

³⁹ Pritsak O. *Ukrainian studies at Harvard University // Український історик.* — 1969. — № 4. — С. 63–71; Pritsak O. *The present state of Ukrainian studies // Canadian Slavonic Papers.* — 1972. — Vol. 14. — № 2. — P. 139–152; Портнов А. Омелян Прицак — історик модерної України // Портнов А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття.* — К.: Критика, 2011. — С. 185–199.

⁴⁰ Когут З. *КІУС у добу незалежної України // Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 88–98; Химка І. *Історія України та*

українців у Канаді у відділі історії та класики Альбертського університету // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 99–119; Саварин П. Спогади учасника: Політика, багатокультурність, Канадський інститут українознавства, абеткова Енциклопедія України–2 // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 317–382; Lupul M. The establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A personal memoir // *Journal of Ukrainian Studies.* — 1993. — Vol. 18, nos. 1–2. — P. 1–31.

⁴¹ Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 40–87.

⁴² Pritsak O., Ševčenko I. A note from the editors: The first ten years of Harvard Ukrainian Studies // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1987. — Vol. 11, no. 1/2. — P. 5–7; Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів 1–15 (1977–1991) / Укл. К.Д. Тейлор, З. Борисяк. — К.: Ін-т археології та джерелознавства АН України, 1992.

⁴³ Інший проект реформування української діаспорної науки, навпаки, принципово україномовний, представлений Українським історичним товариством та «Українським істориком» Любомира Винара. Докладніше див.: Винар Л. Українське історичне товариство, 1965–2000. Статті і матеріали. — Чернівці: Прут, 2000; Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // *Український історик.* — 1988. — № 1–4. — С. 5–42; 1989. — № 1–3. — С. 29–42; [тематичний огляд публікацій «Українського історика»] // *Український історик.* — 1994. — № 1–4.

⁴⁴ Біланюк П. Деякі зауваження до термінології української в англійських наукових виданнях // *Український історик.* — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 225–226; Thomas P. The Perception of Ukraine in Canadian and American Geography Textbooks // *Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій.* — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 313–337; Thomas P. Towards a Curriculum for Teaching the Geography of Ukraine // *Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій.* — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 339–379; Weres R. Confusion in Terminology Relating to the Ukraine Historical, Geographical and Cultural // Weres R. *The Ukraine: Selected References in the English Language.* — Kalamazoo, Michigan: Western Michigan University, School of Graduate Studies, 1961. — P. 34–40; Hagen von M. Does Ukraine have a history? // *Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 658–673; Rudnytsky I. L. Soviet Ukraine in historical perspective // Rudnytsky I. L. *Essays in modern Ukrainian history / Ed. by P. Rudnytsky.* — Edmonton: The CIUS Press, 1987. — P. 463; *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 337–355; Grabowicz G. *Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690.